

Словообразователният модел с формант -ан в традиционната украинска и българска битова лексика

Анита Йорданова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В статията проследява се конкретна словообразователна модель, привождат се примери лексем с формант -ан/-ян из украинско и българско езиково. Исходно е представено модела посредством формална схема. В резултат на лингвистичен анализ на избран материал са направени изводи за разликите в словообразователните значения в представената традиционна украинска и българска битова лексика.

The article considers problems of word formation. It concentrates on the model with formant -an/-jan in Ukrainian and Bulgarian derivation. The aim of the analysis is to find out the differences in the derivational meaning of the given suffix and to formulate its specificity in the word-formation systems compared.

Key words: word-formation model, formant -an

Ключови думи: словообразователен модел, формант -ан

До настоящия момент липсват синхронни съпоставителни изследвания на украински и български производни думи. Интересът към словообразователните средства в двата славянски езика поотделно е огромен, но в съпоставителен план ситуацията е различна. Може да се каже, че от една страна, че това се дължи на езиковата ситуация в Украйна, и от друга – на очевидните сходства и подценяването на проблема.

Като разглежда набор от производни думи с формант **-ан**, настоящата статия си поставя за цел да представи един модел, в рамките на който се откриват приликите и различията в словообразователното значение при еднаквоформантни структури. Обект на изследване са производните от традиционната битова лексика¹. Под понятието се има предвид набор от книжовни мотивирани думи, сведен до няколко тематични групи – наименования, свързани с роднински взаимоотно-

¹ Отделно за битова лексика в АТС том 6: 630; Недкова 2006; Гримашевич 2008: 126; Бибик (Бибик 2011; Бибик 2003);

шения², названия на трудови дейности, свързани с осигуряването на поминъка и временни занимания, наименования на предмети с домашно приложение и употреба в бита; названия на оръдия на труда; названия на домашни и полски животни, птици, растения; названия на дейности и предмети от домакинството, свързани с чистотата на дома, шиене, готвене, както и други видове домакинстване; а така също и названия, свързани с обработката на земя. Като основната идея на екцерпирания материал е реконструкция на езика на традиционния бит. Поради спецификите и огромното количество езиков материал ограничението по тематични групи е наложително. Те са подбрани така, че да разкрият естествената връзка на човека с природата, и отражението, което тя намира в *традиционното* ежедневие.

Преди да се разгледат и анализират конкретните примери, следва да се разясни какво се разбира под понятието словообразователен модел. В търсенето на начин да се онагледят различията между двете словообразователните системи настоящото изследване се абстрахира от масовото схващане за словообразователния модел и доразвива предложената от И. Кочев постановка (Кочев 2001: 125) за модела като образец за възникването на езикови единици без отчитането на триединството.

Преди И. Кочев Я. Хорецки поставя въпроса за системно-структурните характеристики на производните, като се разграничава от постановката на М. Докулил за словообразователния тип (за различията виж Докулил 1961: 64–67). Разбирането за модела като *формална схема* се среща предимно при украински автори (напр. при Вакарлюк, Горпинич), но не е намерило приложение в съпоставителни изследвания до момента. В настоящата статия под модел³ се има предвид обединение от лексикални единици, образувани с един и същ формант, чрез което се представят техни различни словообразователни значения. За описване и систематизиране на резултатите от проведеното изследване се възприема, че различията в значението се проявяват посредством принадлежността на дериватите към дадена словообразователна категория.

В украинските изследвания често моделът присъства успоредно със словообразователния тип (напр. Горпинич 1999). Важно е да се подчертае, че тук се търси с п е ц и ф и ч н о т о , което се внася при всеки дериват като резултат от свързването на произвеждащата основа с форманта (Кубрякова 1981; Горпинич 1999: 102), но се акцентира на очевидните структурни прилики между двата славянски езика. В този смисъл *моделът*, видян като **формална схема**, се явява като естествено продължение

² Освен роднинските взаимоотношения, се включват и някои деривати, назоваващи лица според ежедневното им занимание.

³ Различни от възприетата тук интерпретация на понятието *модел* могат да се проследят при Никоненко (Никоненко 2006) и Нещчименко (Нещчименко 1999).

на анализа на привидно съвпадащи структури. И така, под модел в статия се разбира шаблонна схема за образуване на думи, която е пряко зависима от състава на производната – основа и формант. Както се вижда, подходът е чисто формален, което го отличава от изследванията, чиято основна класификационна единица е словообразователния тип. А по отношение на морфологичните словообразователни начини тук интерес представлява *деривацията*, и в частност – *суфиксацията*, поради огромния обем от езиков материал и в двата славянски езика.

Очевидно е, че украинската и българската традиционна битова лексика представя праславянското езиково богатство. В конкретния случай за проследяване на съответните закономерности в двете словообразователни системи служи моделът. Чрез него се онагледяват словообразователните различия, което е и основна цел на статията. Така схващането на И. Кочев се доразвива и прилага практически. Известно е, че не винаги сходствата във формата на лексикалните единици означават и сходства в значението, а това може да се проследи при производните думи по конкретен модел, затова настоящата статия акцентира на един единствен модел.

Традиционната битова лексика има много и разнообразни модели, но общ за двата езика е този с формален показател **-ан**. Вниманието е съсредоточено именно върху него, тъй като е представен от достатъчно лексеми. На първо място, за целите на анализа сред набора от мотивирани думи се отделят само производните по посочения модел (в ексцерпирания материал те се срещат често). В рамките на общата формантна структура (на **-ан**) производните се разделят на групи според принадлежността им към следните словообразователни категории: първо – към *агентивните съществителни имена*; второ – към *названията за носители на признак*⁴; трето – към *названията за субективна оценка*; и четвърто – към *названия на оръдие на действието*. Сред дериватите по модела **-ан/-ян** често се срещат названия, които отразяват човешките взаимоотношения.

Следва да се направи уточнение, че за разновидност на форманта се приема варианта **-ян**. В украинския език се срещат и формантите **-ань**, **-янь**. Те са част от друг словообразователен модел. Моделите с наставки **-ань/-янь** и **-ан/-ян**⁵ се разграничават, но се наблюдават случаи на съвпадане на лексикалното значение и сходен път на формиране на думата, което насочва към начина на изписване на форманта.

С оглед на ексцерпирания материал примерите по него представят следните словообразователни категории:

⁴ Названията за лица жени по модела **-ана** (Земска 1973: 182) са в отделен модел, защото възприетият начин на изписване на формантите с граматичното окончание предполага различие в структурата (Билоусенко 2010).

⁵ *Щербань* – от *щербити*, т.е. „(р)обити щербини на чому-небудь“ (СУМ 1980: 582).

1. Агентивни съществителни имена

В украинския език по модела е образувана производната *мовчан*⁶ (като по-често срещана форма е *мовчун*). Мотивираната *мовчан* има две лексикални значения: 'мълчалив човек' и 'игра на мълчанка'. С първото си значение тя е синоним на *мовчак*⁷, едно агентивно съществително име, образувано по друг модел – с формант **-ак/-як**. С второто си значение се наблюдава частично припокриване с лексикалните значения на думите *мовчанка*, *мовчання*. Украинският дериват съответства на българските думи 'мълчаливец' (една производна по друг модел и с основа от прилагателно име), както и на 'мълчанка' (название на действие).

Производната дума *мовчан* (подобно на *мовчун* и *мовчак*) има девербална мотивираща основа от глагола *мовчити*. Тя е агентивно съществително име. Използва се за назоваване на 'този, който обичайно мълчи', т.е. за 'мълчалив човек'.

Подобни по начин на образуване са украинските мотивирани думи *стояк* или *стоян*. Двата деривата са синоними и са мотивирани от глагола *стояти*. Макари с една и съща девербална основа те са представители на различни модели. Характеризират се с еднакво словообразователно значение и се превеждат на български език с 'подпора', 'колона'.

В украинския език се среща и агентивното съществително *прочухан*. То има отглаголна произвеждаща основа – от *прочухатися*⁸ (с лексикално значение – 'провинил съм се'). В българския език дериватът съответства на словосъчетанието 'сурово съден човек'.

2. Названия за носители на признак

Мотивираната дума по словообразователния модел с формант **-ан/ян** *молодан* е образувана от прилагателното име *молодий*. Тя назовава 'млад човек' и се причислява към категорията **носител на признак**. Производната *молодан* според речника на Гринченко има две лексикални значения – на 'младоженец' и на 'млад неженен мъж'. В украинския език се среща още и композитума *молодожон*, съответстващ по значение на българската 'младоженец' и доближаващ се до нея по начин на образуване. В българския език дериватът *молодан* може да се сведе и до контекстуално съответствие на лексемата *младеж*. Последната е производна дума, която следва

⁶ В някои украински говори се използва като наименование на играта *мълчанка*.

⁷ „Мовчак, -ка, м. Молчаливый, безответный человекъ. Н. Вол. у.“ (СУМГ: Т 2, с. 437)

За *мовчан* в същия източник: „Мовчан, -на, м. 1) = мовчак. О. 1861. Х. Шевч. 16. 2) = мовчанка. у мовчана грати. Молчать. І знов почали ми у мовчана грати, журимось. Г. Барв. 50.“ (Пак там)

⁸ СУМ 1977: 348.

друга формална схема, но произлиза от същия корен и също е название за носител на признак. Въпреки общите специфики украинската дума *молдан* и българската *младеж* видимо се различават по външни белези. В украинския език като синоним на производната *молдан* се среща думата *парубок*, която на синхронно равнище не се разглежда като производна дума, независимо от наброяващите със същия корен синоними *парубійко*, *паруб'я*, *парубіка* (диал.) и *паруб'яга* (диахр. като съществително за субективна оценка).

Друг пример за носител на постоянен признак е украинската производна дума *білан* с деадиективна произвеждаща основа – от *білий*. Употребява се в разговорната реч. Превежда се със словосъчетанието 'бял хляб'. В украинския език от същия корен се среща синоним по друг модел – лексемата *білаш*.

Производната украинска дума *лисан* със лексикално значение 'този, които е плешив' има и дублетен вариант *лисань*. При втората форма съгласният звук в края на форманта е мек. В академичния речник на украинския език е дадена формата с мекост, докато в тълковния речник на Гринченко присъства само дериватът *лисан*. В цитираните речници двете лексеми са тълкувани идентично. И при двете произвеждащата основа е деадиективна – от прилагателното име *лисий*, т.е. 'плешив'. Дериватът *лисань/лисан* съответства на българската лексема *плешивец*. Вероятно става дума или за промяна в начина на изписване на един и същи формант, или за паралелни форми, от каквито изобилства украинската традиционна битова лексика, а именно лексикални синоними от една и съща словообразователна основа, но с различен формант.

Потвърждение на наблюдаваното са както посочените по-горе примери (и от посочените до тук категории), така и украинските синоними *лисун*, *лисак* – от една и съща основа, но с различни форманти. При други модели се срещат и цели синонимни редове.

По отношение на роднинските взаимоотношения дялът на изследваната лексика е значителен. Пример за това е украинската производната *братан*. Тя е мотивирана от съществителното *брат* и назовава 'племенник'. Разглежда се като носител на признак. А българската производна дума е част от друг модел. В българските диалекти с лексикално значение 'братов син' се срещат мотивираните лексеми *братанец* и *братеник*.

3. Названия за субективна оценка

Суфиксални деривати с формант **-ан/-ян**⁹ в украински език са по-скоро изключение, докато в българския език има немалък брой сред които и

⁹ В диахронен план формантът **-ян** не винаги е смятан за вариант на **-ан**.

*мързелан, мърморан*¹⁰, *преструван*¹¹ (Радева 2007). В украинския език се среща богато разнообразие от синоними при първата производна *мързелан* – *негодяй* (отглаголно от *негодити* и по модел с формант **-яй**), *нероба, ледар, бездільник, гултяй, ледач*, но липсва лексема по модела. В българския език със съответните основи, внасящи семантиката на неодобрителност в общото значение, се образуват значително повече производни думи. Те назовават лица мъже. Производните думи *мързелан, мърморан, преструван* показват, че моделът е наличен в българския език.

Изключение по модела е украинската производна дума *орлан*, която назовава модификационна структура и произлиза от съществителното име *орел*. Наблюдава се изпадане на гласна от основата и схемата **орл-** + **-ан**. Стилистично маркирана думата се превежда на български език с немотивираната *орел*.

4. Названия на оръдие на действието

Освен украинските производни *молодан, мовчан, стоян, прочухан, лисан, братан, білан*¹² се срещат и други деривати като *стусан* (с разговорен характер от deverбална основа от глагола *стусати*, от същия корен се среща единичното название *стусанина*, т.е. *удар с тояга, пръчка*) и нейния синоним – *штовхан* (от deverбалната основа на глагола *штовхати* – *бия с тояга, удрям*). Двете производни споделят еднакво лексикално и словообразователно значение. На тях в български език отговаря лексемата *тояга*, която е непроизводна.

Моделът е активен на синхронно ниво и в двата езика, но с тенденция към намаляване на продуктивността му. Производните по него са се съхранили поради широката си битова употреба и в двата езика. Изследваните деривати представляват мутационни или транспозиционни структури. За разлика от други модели (напр. този с формант **-ар**) при модела с формант **-ан** се наблюдава пълно разминаване по отношение на категориалната принадлежност, а оттам и в словообразователното значение. Сред примерите от украинския език се установява закономерност при образуването на синоними с обща основа, но по различни словообразователни модели. Като резултат на словообразователната конкуренция дериватите са се запазили в книжовния език като паралелни. В българския език явлението не се наблюдава.

¹⁰ Съответствия на българската лексема *мърморан* са лексемите *бурмій, бурмак, бурмило*, които са от различна словообразователна категория и следват различен от представяния тук модел. В украинския език deverбалната основа от *бурмотіти, бурмотати*. В българския език от основата на съществителното име *мързел* по модела се образува деривата *мързелан*.

¹¹ Съответствия ѝ производната *підробка*, но тя следва друг модел.

¹² С формант **-ан** се наблюдават само думи с разговорен характер (Макивчук 1979).

В хода на анализа с онагледяването на словообразователните различия става ясно, че макар и близкородствени двата славянски език проявяват своите специфики по отношение на словообразователната категория: в украинския език моделът е по-продуктивен при названия на носител на признак, докато в българския език се наблюдават предимно агентивни съществителни имена. В украинската традиционна битова лексика се среща и един пример за модификация, докато в българския език съществува утвърдена схема за образуване на производни думи. И така, наблюденията при дериватите с формант **-ан** в двата езика показват, че при свързването му с девербални и деадиективни основи се проявяват различия в словообразователното значение, докато сходството е само формално.

Библиография

- Бибик 2003: Би б и к, С. Побутовизми і знаково-символічна система мови прози Г. Квітки-Основ'яненка. – В: *Культура слова*. Вип. 63. – С.6; Харків, 2003.
- Бибик 2011: Би б и к, С. Диференційні ознаки розмовно-побутового стилю літературної мови. – В: *Українська мова*, № 4, 2011, Київ. Вж. и: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42895/03-Vybyk.pdf?sequence=1>.
- Билоусенко и др. 2010: Білоусенко, П., І. О. Іншакова, К. А. Качайло, В. О. Меркулова, Л. М. Стовбур. *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)*. Запоріжжя, 2010.
- Гримашевич 2008: Г р и м а ш е в и ч, Г. Побутова лексика в романі В. Шевчука „Стежка в траві. Житомирська сага“ (на матеріалі назв одягу та взуття). – В: *Волинь-Житомирщина*. Випуск 20, Житомир, 2008, 238–251.
- Горпинич 1999: Г о р п и н и ч, В. *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Навчальний посібник*. – Київ: Вища школа, 1999.
- Земска 1981: Земская, Е. *Современный русский язык. Словообразование*. Москва, 1981.
- Кочев 2001: Кочев, Ив. и Л. Василева. Словообразователни модели и лингвистична география. – В: *Българският език през XX век*. София, 2001, 125–138.
- Макивчук 1979: Макивчук, Н., Г. Гнаток, Е. Городенская, А. Грищенко, Н. Клименко, И. Ковалик, и други. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ, 1979.
- Недкова 2006: Недкова, Е. Основни тематични области и източници на лексикалните иновации в съвременния български език. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: БАН, 2006.
- Нешчименко 1999: Н е щ и м е н к о, Г. Значимость использования сопоставительного метода при изучении проблем словообразования и социолингвистики. – В: *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София, 1999, 167–178.

- Никоненко 2006: Ніконенко, О. Словотворчі моделі, за якими утворюються похідні основи віддієслівних суфіксальних іменників чоловічого та середнього родів. – В: *Вісник СумДУ*, № 11, 2006, том 2, [http://visnyk.sumdu.edu.ua/archiv/2006/11\(95\)2/12_Nikonenko.pdf](http://visnyk.sumdu.edu.ua/archiv/2006/11(95)2/12_Nikonenko.pdf)
- Радева 2007: Радева, В. *В света на думите*. Софія, 2007.
- Радева 2009: Радева, В. Производната дума като структурираща единица на лексикалната система. – В: *Словообразуване и лексикология*. Софія, 2009.

Источници на езиков материал

- АТС: *Академічний тлумачний словник. Словник української мови*. (1970–1980). <http://sum.in.ua/>
- ОРСБЕ: Е. Георгиева, К. Иванова, Й. Пенчев, В. Станков. Отг. ред. Л. Андрейчин. *Обратен речник на съвременния български език*. Софія, 1975.
- РБЕ: *Речник на българския език*. Т. I–XIV. Софія: БАН, 1977–2012. <http://ibl.bas.bg/rbe>. 27.09.2016.
- СУМ: *Словник української мови в 11 томах, 1970-1980*. <http://sum.in.ua>.
- СУМГ: *Словарь української мови* (Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т.) Київ, 1958. <http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova>.

e-mail: an_ita@abv.bg
СУ „Св. Климент Охридски“, ФСлФ
бул. „Цар Освободител“ № 15
Софія 1504